

**РЕГИОНАЛЬНАЯ ОНОМАСТИКА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ**

Сборник научных статей

Под научной редакцией А.М. Мезенко

Витебск

*ВГУ имени П.М. Машерова
2022*

УДК 808.26 – 541.2

Анамастычная прастора гістарычнай прозы Вольгі Іпатавай

Ключевые слова: *поэтоним, антропоним, языческое имя, христианское имя, топоним, космоним, мифоним.*

В статье рассматриваются употребленные в исторической повести “За морем Хвалынским” и рассказах Ольги Ипатовой поэтонимы, являющиеся носителями ценной информации о материальной и духовной культуре славянских и тюркских народностей в XI веке. Антропонимы (собственные личные имена, прозвища) рассмотрены как значимые информативные единицы, в семантическую структуру которых включаются прагматическая составляющая, стилистические, эмоциональные, оценочные, экспрессивные, социальные оттенки значения, ассоциации и прочая информация экстралингвистического характера. Рассмотрена культурно-историческая информация периферийных онимов.

S.F. But-Gusaim
Brest State A.S. Pushkin University

Onomastic Space of the Historical Prose by Olga Ipatova

Key words: *poetonym (poetic name), anthroponym, pagan name, Christian name, placename, cosmonym, mythonym.*

The article views poetonyms, which are used in the historical novel by Olga Ipatova “Across the Khvalynsky sea” and in the stories by the same writer, and contain valuable information about material and spiritual culture of Slavic and Turkic peoples living in the XI century. Anthroponyms (personal proper names, nicknames) are analyzed as meaningful informative units, the semantic structure of which includes the pragmatic component, as well as stylistic, emotional, evaluative, expressive, social shades of meaning, associations and other types of information of extralinguistic character. The author of the article also considers cultural and historical information of peripheral onyms.

Адметным асэнсаваннем тэмы пошуку чалавекам Каханя, Шчасця, Сэнсу жыцця ў бязмежным Сусвеце можна лічыць творы Вольгі Іпатавай – аповесць “За морам Хвалынскім” і апавяданне “Мара”. Гэта аповед пра суровае XI стагоддзе, калі ў Полацкім княстве валадарылі Брачыслаў а потым яго сын Усяслаў Чарадзеі. Даследчыца творчасці Вольгі Іпатавай Лідзія Савік слухна адзначае: “Гістарычная проза пішацца Вольгай Іпатавай не дзеля белетрызаванага занатоўвання фактаў і звестак, узятых з дакументальных, архіўных крыніц той або іншай эпохі, а дзеля спасціжэння далёкіх стагоддзяў у іх ісцінна чалавечых праяўленнях, дзеля набліжэння да асобы чалавека ў варунках часу” [6, с. 10]. Важным складнікам паэтыкі твораў, які дапамагае перадаць дух мінуўшчыны і стварыць запамінальныя вобразы герояў, з’яўляюцца імёны ўласныя.

Мэта прадстаўленай працы – сістэматызацыя структуры анамастычнай прасторы гістарычнай прозы Вольгі Іпатавай з улікам традыцый іменаслову XI стагоддзя. Актуальнасць даследавання абумоўлена асаблівай увагай сучаснага мовазнаўства да мастацкага тэксту ў цэлым і да функцыянавання паэтонімаў у мастацкіх творах, да вывучэння ролі імёнаў уласных у стварэнні мастацкіх вобразаў, а таксама недастатковай (пераважна – фрагментарнай) вывучанасцю анамастыкону гістарычнай прозы Вольгі Іпатавай. Паэтонімікон прааналізаваных твораў адпавядае перыяду барацьбы спрадвечна славянскіх імёнаў з каляндарнымі (кананічнымі).

Галоўнае месца ў анамастычнай прасторы твораў В. Іпатавай займаюць **антрапанімы**. У ліку персанажаў найперш рэальныя гістарычныя асобы. **Онiмы-сучаснікі** – найменні гістарычных дзеячаў, жыццё якіх прыпадае на час разгортвання падзей твораў: князі **Брачыслаў, Усяслаў**, шах **Шамс-ал-Мульк**, княгіня **Марфа**, князёўна **Гардзіслава**.

У разважаннях герояў аповесці “За морам Хвалынскім” Алексы, Нармурада, Ашавазды пра мінулае свету ўжыты **онiмы-рэтраспекцыі**: князёў **Рагвалода, Уладзіміра**, князёўны Рагнеды, княгіні Вольгі, рэлігійных дзеячаў (прарокаў **Аль – Ісы (Ісуса Хрыста)** і **Мухамеда**, святых **Сiмяона-столніка, Настасі Блажэннай**, летапісца **Нестара**, мудрацоў **Ібн-Сiны, Заратуштры**, заснавальніка дынастыі Вялікіх Маголаў **Захірыддзіна Мухамеда Бабур**, воіна-імператара **Аляксандра Македонскага (Іскандэра Двухрогага)**, паэтаў і пісьменнікаў далёкага мінулага (**Рудакі, Мані, Рабіі**).

Што да імёнаў персанажаў, створаных фантазіяй пісьменніцы, то яны адлюстроўваюць мадэлі іменавання, якія існавалі ў тагачасным свеце. У Полацкім княстве суіснавалі язычніцкі і хрысціянскі іменаслоў. Прадстаўнікі вышэйшых саслоўяў насілі двухасноўныя імёны-кампазіты: ваяводы **Крыварог** і **Ірвідуб**. Імёны прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў утвараны на базе агульных назоўнікаў: назваў раслін (**Бяроза, Маліна, Каліна, Вярга, Рэдзька**), жывёл і іх частак (**Мядзведзь, Заяц, Векша (вавёрка), Лось, Воўчае Вока**), з’яў прыроды (**Ручаіна, Заранка**), імёнаў-характарыстык абставінаў нараджэння дзіцяці, часу з’яўлення яго на свет (**Таміла, Лінец (Ліпень)**), абстрактных паняццяў (**Любава, Радасць**), частак цела чалавека (**Лоб Вязавы**), ахоўныя (апатрапеічныя) імёны (**Нялюба, Няжыла**).

Хрысціянскія імёны персанажаў – онiмы іншамоўнага паходжання, запазычаныя з **грэчаскай**: **Алекса** (ад грэч. **Аляксандр** ‘абаронца людзей’ [3, с. 13]); **Кузьма** (грэч. ‘упрыгожанне’ [3, с. 34]), **Мікіта** (грэч. ‘пераможца’ [3, с. 34]); **Марфа** (грэч. ‘гаспадыня, пані, настаўніца’ [3, с. 64]); **Настасся** (грэч. ‘уваскрысенне, перасялене’ [3, с. 65]); **Васілька** (грэч. **Васіль** ‘царскі’ [3, с. 20]), **Ксенія** (грэч. ‘чужаземка, гасцінная’ [3, с. 53]), **старажытнаяўрэйскай** моў: **Сiмяон** (ст.-яўр. ‘якога пачулі’ [3, с. 44]). Уваходзячы ў анамастыкон славянскіх моў, іншамоўныя онiмы ўтваралі шматлікія гутарковыя формы, якія з’яўляюцца носбітамі канатацый размоўнасці, ацэнчанасці, эмацыянальнасці. Падобныя формы адлюстроўваюць узрост, характар асабістых адносінаў герояў гістарычнай прозы В. Іпатавай. Гэтыя формы ў кантэксце мастацкіх твораў – выразнікі канатацыі сацыяльнасці. Іх носбіты – прадстаўнікі ніжэйшых саслоўяў, напр.: “Замежныя сярэбраныя манеты – іх называлі дырхемамі – **Куземка** бачыў неаднойчы, яны ішлі на рынку нароўні са сваімі, імі купцы расплочваліся за розныя паслугі мясцовых” [5, с. 335]; “Не дапамагла замова – забілі дзядзьку **Алексу**, як раней недзе на вайне згінуў і **Куземкаў** бацька” [5, с. 336].

Складнік антрапанімікону аповесці – **мянушкі**. Так, у народным асяроддзі ўжывальныя **андронiмы** – найменні жонкі, утвораныя ад імені мужа. Так, маці адной з галоўных гераінь аповесці “За морам Хвалынскім” Бярозы мае празванне **Катуніха**. Герой апавядання “Мара” атрымаў мянушку **Хвалын** за тое, што марыў пераплыць праз **Хвалынскае мора**, каб адкрыць таямніцу жалеза для непераможнай зброі.

Прадстаўнікі мусульманскага свету – носьбіты імёнаў, запазычаных з цюркскай, персідскай і іншых моў: *Абдурахманбек, Ніяза, Аміна, Юсуф, Аль-Джасас, Абу-ль-Хасан* і інш. Славянскія хлопцы і дзяўчаты, трапляючы на Усход, мяняюць свае імёны на мусульманскія. Прыгажуня Бяроза, стаўшы жонкай купца Абдурахманбека, становіцца *Бадзіёй* (арабскае імя са значэннем “*чудоўная, вытанчаная*” [2]). Сэнсава насычаным найменнем, асацыятыўна звязаным з іменем значнай для чалавецтва асобы, з’яўляецца імя, дадзенае галоўнаму герою аповесці “За морам Хвалынскім”. Палачанін *Алекса*, які трапіў на Усход, атрымлівае імя *Аль-Іса* ў гонар *Ісуса Хрыста*, якога мусульмане лічаць адным з прарокаў Алаха. Падставай наймення з’яўляецца спачатку знешняе падабенства славяніна да прарока: “*На твары Алексы быў выразны адбітак пакуты і адрачонасці і нечым нагадваў ён прарока Ісу, якога стары бачыў на старадаўняй фрэсцы ў разбураным храме*” [5, с. 44]. Далейшае развіццё сюжэта ўзмацняе сэнсавую напоўненасць насычанага станоўчай ацэначнай канатацыяй імені, носьбіт якога – чалавек, адораны Богам моцнай жыццёвай энергіяй, якую аддае хворым, слабым, пакрыўджаным Лёсам людзям. *Аль-Іса* падпарадкоўвае сваё жыццё высакароднай мэце – “*несці Словам у свет чысціню і сумленне*” [5, с. 44]. Ён лечыць людзей і піша Кнігу, у якой рупліва збірае духоўныя набыткі чалавецтва.

Анімізм светаўспрымання людзей XI стагоддзя – язычнікаў, хрысціян, мусульман – перадаецца праз насычэнне моўнай тканіны твораў *міфанімамі* – назвамі багоў і духаў. Прамень сонца, крык птушкі, радасныя і трагічныя падзеі ў жыцці з’яўляюцца праявамі звышнатуральных сіл, якімі насычаны навакольны свет і якія прыносяць чалавеку дабро або няшчасце, напрыклад: “*Добра, калі ёсць каму чакаць дома, і кідаць дровы ў цяпельца, і карміць добрага дзеда Дамавіка, які за гэта будзе зберагаць скаціну ад гневу Воласа, скотняга бога, а дом — ад Агневіка, а багацце — ад цмока*” [5, с. 12]; “*Так, ён гаварыў, што на яго ўпаў цень казачнай птушкі Хумай, а, як усім вядома, той, на каго ўпаў яе цень, робіцца царом*” [5, с. 70].

Асноўная ідэя, якую па-мастацку сцвярджае ў сваёй творчасці Вольга Іпатава – сутнасная еднасць сусветных культур. Ёсць агульнае, паводле перакананняў персанажаў твораў пісьменніцы, паміж язычніцтвам, ісламам і хрысціянскай культурай: “*А я так думаю, што ўсе людзі пайшлі ад Кабіла і Хабіла, ці Каіна і Авеля, па-хрысціянску. Розніца толькі ў тым, што жывуць яны ў розных мясцінах, ад таго і звычаі сталі розныя*” [5, с. 70]; “*Джырджыс — гэта Георгій-Перамаганосец. І яшчэ слаўны бек моліцца, каб прыйшлі на дапамогу мудры Георгій і Джыбрыйл, ці, як кажуць арабы, Рух-ал-Кудс, бо яны вельмі часта дапамагаюць яму*” [5, с. 60]; “*Калі ў першай славянскай хаце, непадалёку ад стэпаў, падалі яму пасля мыцця вышываны ручнік, на якім убачыў Мокаш, або Жытнюю Бабу, Маці ўсяго жывога — доўга стаяў, трымаючы ручнік, глядзячы на яго, аж пакуль гаспадар не аклікнуў, не пазваў вячэраць. І зноў успомніў гімны Анахіце — таксама Маці ўсяго жывога, і падзівіўся таму, што розныя на зямлі людзі, але ўсе яны родныя, блізкія ў самым галоўным — жыцці і смерці*” [3, с. 227].

Жыццё старажытнага чалавека праходзіла ў межах пэўнага каляндарнага цыкла. Пэўны дзень года ці нават цэлыя перыяды звязваліся ў свядомасці людзей з магічнай тайнай, з шэрагам патрабаванняў, невыкананне якіх ва ўяўленні вернікаў, магло прынесці чалавеку няшчасце. *Геартонімы* (назвы свят), якія сустракаюцца на старонках гістарычнай прозы, уключаюць як хрысціянскія (*Іванаў дзень (Раство Іаана Прадцечы), Сёмуха, Іванаў дзень, Вялікдзень*), так і святы зараастрыяцаў (*свята Мітры*). Складнікі анамастыкону гістарычнай прозы – назвы хрысціянскіх (*Сафійская царква, царква Касьмы і Даміяна, Дзесяцінная царква, царква Барыса і Глеба, Сялецкі манастыр*), мусульманскіх (*Джуна-мячэць, Маўзалеі Ісмаіла Самаі*), зараастрыяцкіх храмаў (*храм Азаргушаспа*), язычніцкіх культавых збудаванняў (*Перуновае капішча*).

Адлюстраванню светапогляду хрысціян, мусульман, будыстаў спрыяюць “фонавыя” онімы, якія называюць іконы і кнігі: *ікона Божай маці, ікона Міколы-цудатворцы, Біблія, Псалмы Давіда, “Канон” Ібн-Сіны*, а таксама яго трактаты “*Запрашэнне да падарожжжа*”, “*Птушкі*”, “*Аб лёсе*”, зборнік усходняй мудрасці “*Каліла і Дзімна*”, будыйскі помнік “*Джутшы*”.

Сродкам адлюстравання хранатопу твора з’яўляюцца геаграфічныя найменні. Частка з іх захавалася ў сучаснай мове: *Кіеў, Смаленск, Пскоў, Дзвіна, Палата, Мека, Бухара*, крэпасць *Арка*. Часам у аўтарскіх каментарых тлумачыцца паходжанне тапонімаў: “*Горад Баку – ад персідскага «Баркубэ» – удар ветру*” [5, с. 70]. У ліку ўстарэлых геаграфічных назваў вылучаюцца **археонімы** – старажытныя найменні існуючых у сучасным грамадстве рэалій. Письменніца выкарыстоўвае як **уласналексічныя** (*Чын – Кітай, Чач – Ташкент, Понцкае (Рускае) мора – Чорнае мора, Хвалынскае мора – Каспійскае мора, Цар-горад – Самбул*), так і **лексіка-фанетычныя** **археонімы** (*Друцк – Друцк, Полацк – Полацк, Дона – Данія, Віцьбеск – Віцебск, Джургенъ – Ургенч, Смарканва – Самарканд*). **Гістарыёнімы** – найменні рэалій, якія зніклі з геаграфічнай і палітычнай карты (*Наваградскае княства, Кіеўскае княства, Галіцка-Валынскае княства, Кхран (Візантыя), Румскі султанат*). Асаблівасцю тапанімікону гістарычнай аповесці з’яўляецца тое, што паэтонімы дэтэрмінаваны міфалагічнымі уяўленнямі пра дваістасць усяго існага. Для абазначэння прасторы “таго” свету выкарыстоўваюцца онімы *Бархут, Чыват, Аль-Сірат, Джанна*. Значэнне гэтых тапонімаў ракрываецца праз уключэнне ў мастацкі кантэкст культурна-гістарычнага матэрыялу: “*Згодна з іранскімі паданнямі, справы людзей пасля іх смерці абмяркоўваюцца ля моста Чывад*” [5, с. 148]; “*Бархут – калодзеж, звязаны з пеклам і заселены дуіамаі памерлых*” [5, с. 30]; “*Не чапай майго сына, не чапай! Ён ужо стаіць на мосце Аль-сірат і чакае Страшнага Суда!*” [5, с. 50]; “*Чым хутчэй зарасце магіла травой, тым раней нябожчык дасягне іхняга раю – Джанна*” [5, с. 340].

Цэнтральнае месца ў тапаніміконе прааналізаваных твораў займае тапонім *Хвалынскае мора*, у якім заключаны глыбокі семантычны падтэкст. Заўважым, што ў апавяданні “*Мара*” тапонім ужыты ў кантэксте замовы, якая павінна была зберагчы воіна, што накіроўваўся на чужыну: “*Мора Хвалынскае? Пракаветным нечым, таемным як абдало Куземку, і наплылі на яго словы замовы, якую дзед Векша чытаў маладому дзядзьку Алексу, калі той адпраўляўся ў войска. Дзед і тады быў стары, ссохлы, як трэска, сівы, рукі ў яго калаціліся, і ён чытаў над Алексам: «Пад морам над Хвалынскім стаіць медны дом, а ў тым медным доме закаваны змей вогненны, а пад змеем ляжыць сяміпудовы ключ ад зброі багатырскай... У той зброі не возьме цябе, малайца, ні страла, ні рагаціна, ні сякера, ні нож...»*” [5, с. 336]. У мастацкім кантэксте прыгадваюцца міфатапонімы востраў *Буян* і *Алатыр-камень*: “*Хлопчык думаў пра таямнічае мора Хвалынскае, дзе ляжыць востраў Буян, а на тым востраве ёсць белы-белы, як дзедава барада, Латыр-камень... А на тым белым камені стаіць царам, дзе хаваецца чараўнічая зброя, якую не бярэ ні страла, ні сякера*” [5, с. 336]. Востраў *Буян* з’яўляецца сімвалічным цэнтрам, сусветнай восьсю, якая яднае неба, зямлю і падземны свет. Розныя інтэрпрэтацыі адпавядаюць уяўленням аб востраве Буяне як аб краіне мёртвых і сімвале цэнтра стварэння свету [4, с. 93]. “*Алатыр-камень* – у сярэднявечных легендах і фальклоры святы камень, «усім камяням Айцец», пуп зямлі, які надзелены гаючымі ўласцівасцямі” [1]. У аповесці В. Іпатавай тапонім *Хвалынскае мора* ўжываецца ў адным кантэксте з міфагідронімам *Сінь-акіян*. Трапляючы ў далёкую Азію, Алекса разважае: “*Няўжо тут край зямлі? Няўжо за гэтымі хаткамі і ёсць тая чорная бездань або сінь-Акіян, пра які расказваюць бывалыя людзі? Чуў не раз Алекса, што зямля пад нагамі — гэта спіна велізарнай кіт-рыбы. Бывае, што стогне і варочаецца той кіт, і тады ляцяць з яго ў бездань ці ў сінь-Акіян цэлыя гарады і паселішчы. Тут, на самым краёчку зямлі, чутно ўжо было аднойчы, як здрыгануўся кіт*” [5, с. 135]. У народнай свядомасці словы *акіян* і *мора* азначаюць бездань ці прорву, неабдымнасць,

стыхію, першародныя воды, з якіх утварыліся зямля і космас [4, с. 92]. У кантэксце духоўных пошукаў *Алексы*, які дзеля выратавання каханай пераплыў мора, і *Кузёмкі*, які накіроўваецца на Усход, каб навучыцца рабіць зброю, гідронім *Хвальнскае мора* з фармальна рэальнага тапоніма ператвараецца ў **міфагідронім**, знаходзячыся ў адной сістэме каардынат з **морам-акіянам**, у якім чалавек шукае сваё прызначэнне: “*Чалавек — трэска на вяршыні хвалі, і хваля круціць гэтую трэску так, як захоча. Алекса ўспомніў велізарныя, злавесныя, з шалёнымі белым і кончыкамі ўверсе валы Хвальнскага мора. Іх карабель стагнаў, трашчаў так, што валасы на галаве ўздымаліся і стаялі тырчма, заходзілася сэрца... але ж яны, трэскі, неяк выжылі. Ці самі яны, іх уменне, уратавала, ці мора злітавалася над імі дзеля таго, каб ён згубіўся ў другім, агромністым, чужым свеце, што таксама падобны да мора!*” [5, с. 137]; “*Імкліва панесла вада Куземку ўдаль, у неведомы, але такі прывабны свет, адкуль ён павінен вярнуцца пасталелым, разгадаўшы многія кавальскія сакрэты, асабліва ж – таямніцу жалеза. Ён верыў у гэта, калі шаптаў дзедува замову, якая рыхтавалася стаць для яго явай: «Ты, воран мудры, ляці да мора Хвальнскага, заключы змея вогненнага, дастань ключ той сяміпудовы...»*” [5, с. 340]. Шматслойнасць лексіка-семантычнай структуры тапоніма *Хвальнскае мора* дае падставы для інтэрпрэтацыі яго як **міфатапоніма**, які выконвае культурна-міфалагічную і культурна-гістарычную функцыі.

Шырока прадстаўлены ў тапаніміконе гістарычнай прозы В. Іпатавай **касмонімы**. Мусульманін, гледзячы на неба, бачыць зеленаватую *Чагір* – прыгажуню *Зухру*, ператвораную ў зорку і ўзятую на небасхіл, каб ахоўваць прыгажосць і музыку. Зорка, пад якой нараджаецца чалавек, прадвызначае яго лёс: “*Чорная зорка Дзенеб над яе галавой, – сказаў нарэшыце. – Можна, і праўда не варта табе прыглядаць гэтую дзяўчынку? Я знайду табе іншую, дапамагу сабраць грошы*” [5, с. 141]; “*Гэта была зорка Утарыд, пад якою нараджаліся гандляры і злодзеі. А побач журботна ззяла Зухра, альбо Чагір, якая, мабыць, ніколі не будзе свяціць для яго*” [5, с. 145]. Для кітайца Лі-сына небасхіл – гэта царства феі *Ван-му*, дзе раз у тры тысячы гадоў цвіце персік, што дае чалавеку бяссмерце. Неба – *Блажэнная краіна Яшмавых Званоў*, дзе знаходзяцца *Сем ззяючых шарыкаў бяссмерця*, дзе схавана *Залатая Ісціна*. Славяне вераць, што на ясным небе валадарыць *дзед Бялун*: “*Дзед Бялун – у славян стары смаркаты дзед, які, варта выцерці яму нос, рассыпаецца срэбрам. Апроч таго, увасабляе яснае неба і праганяе хмары*” [5, с. 28].

Такім чынам, хранатоп твораў В. Іпатавай як зліццё прасторавых і часавых прыкмет у мастацкім цэлым фарміруецца пры непасрэдным удзеле літаратурнай анамастыкі.

Літаратура

1. Алатырь-камень [Электронны ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Алатырь-камень>. – Дата доступа: 26.01.2022.
2. «Бадия» – значение имени, происхождение имени, знак зодиака, камни-талисманы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.aznaetelivy.ru/names/znachenie-imeni/badija>. – Дата доступа: 26.01.2022.
3. Барыс, С. Як у нас клічуць?: Беларускія імёны / С. Барыс. – Мінск : Медысонт, 2010. – 124 с.
4. Горбачёва, О. Н. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. Г. Горбачёва. – М., 2008. – 148 л.
5. Іпатава, В. За морам Хвальнскім : аповесці і апавяданні / В. Іпатава. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 351 с.
6. Савік, Л. Беларус! Твая дачка я... / Л. Савік // Іпатава, В. Прадыслава : аповесць / В. Іпатава. – Мінск, 2003. – С. 3–11.